

6

अभिनयस्य परिचयः

टिप्पणी

काव्यस्य अभिव्यक्तिपक्षं मनसि निधाय आचार्यैः काव्यस्य वर्गीकरणं द्विविधं कृतम् अस्ति- १- दृश्यकाव्यं तथा २- श्रव्यकाव्यम् इति। अत्र दृग्काव्यं दृग् इन्द्रियाणां विषयः। दृश्येन्द्रियाणां विषयत्वेन स्पष्टं भवति यत् एतत्प्रकारं काव्यं दृष्टुं दृश्यमानं वा समर्थत्वेन दृग्काव्यमिति कथ्यते। एतादृशं काव्यं मञ्चे नटैः अभिनयितं वा प्रदर्शनं वा भवति, के जनाः रमन्ते इति दृष्ट्वा। किन्तु दृश्यकाव्यस्य अर्थः न भवति यत् एतादृशं काव्यं केवलं दर्शनविषयः एव। दृश्यकाव्यमपि पठ्यते श्रूयते च। संवादः आख्यानं वा इति तत्त्वं सर्वथा श्रोत्रेन्द्रियस्य विषयः एव। अस्मात् दृष्ट्या दृग्काव्ये श्रवणत्वस्य तत्त्वम् अस्ति इति वक्तुं शक्नुमः, परन्तु दृश्यस्य प्राधान्यं दीयते। अत एव दृश्यकाव्यमिति कथ्यते। दृश्यं नाट्यम् अथवा अभिनय, रूप, रूपकादि इत्यादिभिः नानाभिः नाम्ना अपि प्रसिद्धम् अस्ति। दृश्य प्रयोजनार्थं प्रयुक्ताः एते विविधाः व्यञ्जनाः भिन्नभिन्नरूपेण अवगम्यन्ते। श्रवणकाव्यं श्रवणेन्द्रियसम्बद्धं भवति। इन्द्रियविषयत्वात् श्रोतुं शक्यं काव्यं (श्रोतेन्द्रियं) श्रव्यकाव्यमिति कथ्यते। अस्य काव्यस्य श्रवणेन वा पठनेन वा सर्वोत्तमः आनन्दः भवति। इन्द्रियाधारितकाव्यप्रकारद्वयेषु अस्मिन् पाठे अस्माकं चर्चा दृश्यकाव्यसम्बद्धा अस्ति।

शिक्षणपरिणामाः

एतत् पाठम् अधीत्य भवन्तः -

- अभिनयस्य सामान्यपरिचयं जानन्ति;
- अभिनयस्य प्रकारान् जानन्ति; तथा
- आधुनिकनाटकेषु अभिनयस्य परिवर्तनं अवगच्छन्तु।

टिप्पणी

6.1 अभिनयस्य परिचयः

दृश्यकाव्यं अभिनयम् इति उच्यते। अभिनयः इत्यर्थः अभिनययोग्यः काव्यः। यदा वयं शास्त्रीयदृष्ट्या अभिनयस्य सिद्धान्तं विचारयामः तदा अस्माकं ध्यानं प्रथमं नाट्यशास्त्रस्य कथने केन्द्रितं भवति यत्र नाट्यवेदानाम्ना पञ्चमवेदस्य कृते चत्वारि आवश्यकतत्त्वानि चर्चा कृताः सन्ति।

जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामेभ्यो गीतमेव च।

यजुर्वेदादभिनयान् रसानथर्वणादपि॥

अर्थात् तत्त्वविद ब्रह्मा चतुर्वेदेभ्यः पाठ्य-गीत-अभिनय-रस-चतुष्टयतत्त्वानि स्वीकृतवान् ब्रह्मा ऋग्वेदात् पाठ्यम्, सामवेदात् गीतं, यजुर्वेदात् अभिनयं, अथर्ववेदात् रसान् च गृहीत्वा चतुर्णां तत्त्वानां संयोजनेन नाट्यवेदस्य रचनां कृतवान्।

नटस्य कृते आवश्यकेषु एतेषां चतुर्णां तत्त्वानां प्रत्येकस्य महत्त्वं वर्तते, परन्तु उपर्युक्तचतुर्णां तत्त्वानां मध्ये अभिनय नाट्यवेदस्य अभिनयभागः इति महत्त्वपूर्णः तत्त्वः अस्ति नाट्य त्रिलोकभावानुकरणम्- त्रैलोक्यस्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तम्।

यद्यपि बहुषु स्थानेषु अनुकीर्तनं अनुकरणरूपेण प्रयुक्तं तथापि अनुकीर्तनम् अनुकरणात् भिन्नम् अस्ति। अनुकीर्तनं विभवादिविशिष्टसम्बद्धं तस्य माध्यमेन सामान्यरूपं कल्प्यते, अनुकरणं तु प्रत्यक्षसम्बद्धम् सामान्यीकृतरूपे एव सामाजिकस्य तस्य कर्मस्य नाटरूपस्य सम्बन्धः भवति, यस्मात् कारणात् रसभावः भवति। नटायस्य अन्तर्गतं नटादि वा नटः समाजस्य/लोकस्य अनुसारं कार्यं करोति। जनानां सुख-दुःख-स्वभावः नाट्यः कथ्यते, यः अंगिका-वाचिका-सात्विक-आधार्य-अभिनय-आदिभिः युक्तः वस्तुतः नाटकमेव अभिनयः एव अभिनयः एव नाटकः।

अभिनीयते इति अभिनयः- अर्थात् नाटकीयक्रियायाः प्रेक्षकाणां कृते अन्तरक्रियाशीलरूपेण संप्रेषणम् अभिनयः एव।

अभि अभिमुखे नयति इति अभिनयः अर्थात् नाटकप्रयोगं समाजस्य सम्मुखं ग्रहणं अभिनयः एव। नाटककारः रामचन्द्र-गुणचन्द्रः कथयति यत् यया अभिनयार्थः सामाजिकजनेभ्यः अन्तरक्रियाशीलरूपेण प्रसारितः भवति सः अभिनयः एव। नटशास्त्रस्य लेखकः आचार्य भरतः कथयति यत् अभिनयः (नि) मूलतः अच् प्रत्ययस्य अभिप्रत्ययेन सह योजयित्वा अभिनयः शब्दः निर्मितः भवति, यस्य अर्थः अभिमुख्यनयनः अर्थात् नाट्यप्रयोगस्य अर्थान् प्रेक्षकं प्रति वा सामाजिकं प्रति गृहीत्वा अभिनयः अस्ति। आचार्यभरतः कथयति यत् अभिनयः अभिनयः इति कथयति यतोहि नाट्यस्य विविधाः अर्थाः शाखा -अङ्ग-उपङ्गैः युक्तस्य अभिनयस्य प्रयोगेन जनानां हृदयेषु रुचिकराः भवन्ति। साहित्यदार्शनिकः आचार्यविश्वनाथः परिस्थितेः अनुकरणं अभिनयः इति उक्तवान्- 'भवेदाभिनयोवस्थानुकारः।

अत्र नटः अथवा नटादि अभिनेय रामयुधिष्ठिराधिक्यस्य अवस्थानां अनुकरणं मनः, वाक्, शरीरादिद्वारा करोति वस्तुतः अभिनयः योगाभ्यासः इव अस्ति यस्मिन् शरीरं, मनः, वाक्, हस्तौ, पादादिषु पूर्णं एकाग्रता, संयमः च आवश्यकः भवति। अभिनयकाले एते विविधाः तत्त्वानि मनोदशानुसारं नियन्त्रितानि प्रयुक्तानि च भवन्ति।

नाट्यस्य प्रमुख-घटकानि

टिप्पणी

पाठगत-प्रश्नाः 6.1

1. यत् तत्त्वानां कृते नाट्यवृद्धस्य कृते चर्चा कृता अस्ति?
2. कस्मात् वेदपाठ्यः संगृहीतः?
3. कः तदनुसारं नटः नाट्यम् अभिनयं करोति? .
4. साहित्यदर्पणग्रन्थस्य लेखकः कः?

6.2 अभिनयस्य प्रकारा

प्रायः सर्वैः नाट्याचार्यैः अभिनयस्य चतुर्विधं चर्चा कृता अस्ति, ते- आंगिकः, वाचिकः, आहार्यः, सात्विकः च। आचार्यं भरतेन मुख्यतया एतेषां चतुर्णां प्रकाराणां उल्लेखः कृतः - .

‘अङ्गिको वाचिकाश्चौव ह्याहार्यः सत्त्विकास्तथा।
ज्ञेयस्त्वाभिनयो विप्रः चतुर्धा परिकल्पितः’॥

परन्तु उपर्युक्तचतुर्णां अभिनयप्रकारानाम् अतिरिक्तं आचार्यभरते सामान्याभिनयस्य चित्राभिनयस्य च चर्चा करोति। अभिनयप्रकाराणां वर्णनं अभिनयदर्पणे प्राप्यते। अभिनयदर्पणस्य मते चत्वारः अभिनयः सन्ति- आंगिकः, वाचिकः, आहार्यः, सात्विकः च- ‘अङ्गिको वाचिकास्तद्वाहार्यः सत्त्विकोपरः’।

साहित्यदर्पणस्य लेखकाः अपि एतेषां चतुर्णां भेदानाम् उल्लेखं कुर्वन्ति-

‘भवेदाभिनयोवस्थानुकारः स चतुर्विधः।
अङ्गिको वाचिकाश्चौवमाहार्यः सत्त्विकास्तथा’॥

एते चत्वारः प्रकाराः आंगिकः, वाचिकः, आहार्यः, सात्विकः-अभिनयः सर्वत्र ग्राह्यः सन्ति। उपर्युक्तचतुर्णां अभिनयप्रकारानाम् अत्र संक्षिप्तं वर्णनम् प्राप्यते-

नाट्यस्य प्रमुख-घटकानि

टिप्पणी

चतुर्विध अभिनयस्य संक्षिप्तविवरणम्

1. **आंगिकाभिनयः-** अङ्गेन कृतं आंगिकः। शरीरस्य विभिन्नैः अङ्गैः प्रदर्शितः अभिनयः आंगिक-अभिनयः अस्ति। अत्र नटः स्वशरीरस्य नानाङ्गैः, उपाङ्गैः, प्रत्याङ्गैः च माध्यमेन समाजस्य पुरतः रामादिकरणस्य विविधानि कर्माणि प्रदर्शयति। नाटककाराः रामचन्द्र-गुणचन्द्राः अपि आंगिक-अभिनयस्य विषये स्पष्टीकरणं कुर्वन्ति तथा च शरीरस्य अङ्गैः उपाङ्गैः च कर्मणां कल्पना करणं आंगिक-अभिनयः इति वदन्ति। आचार्यभरतः त्रिविधशरीर-अभिनयस्य चर्चा करोतिख शरीरजः, मुखजः, चेष्टकृतः च (चेष्टाक्रियाभिनयः)।
2. **वाचिक-अभिनयः** - वाच कृतं अभिनयमिती वाचिकाभिनयम्। नाटककाराः वदन्ति यत् वक्तुः भावनानुसारं वाक् अनुकरणं वाचिक-अभिनयः ख वाचिकोभिनयो वाचां यथाभावमनुक्रिया।

अनुकरणं, जनव्यवहारं च मनसि कृत्वा वाक् अनुकरणं भवति। रामादि अनुकर्यम् अनुसृत्य मञ्चे पात्रैः मुखेन यत् किमपि व्यक्तं भवति तत् सर्वं वाचिका अभिनयस्य अन्तर्गतं आगच्छति। आचार्यानां दृष्ट्या वाक् एव अभिनयः, वाचिका-अभिनयः च नाटकस्य शरीरं, आंगिकः अभिनयः, आहार्य-अभिनयः, सात्विक-अभिनयः च भाषणस्य अर्थं व्यञ्जयन्ति। आंगिका-अभिनयश्च वाचिक-अभिनयेन प्रभाविता दृढा च भवति। अतः वाचिका अभिनयविषये नटः प्रयत्नः कुर्यात् इति उक्तम्। वाचिक-अभिनयं प्रभावी कर्तुं भरतेन आगमः, नामः, आख्यातः, उपसर्गः, निपातः, सामः, तद्धित-संधिः, वचनम्, विभक्तिः तथा उपग्रहादि इत्यादिभिः निर्मितं मन्यते तथा च शब्दसम्बद्धेषु उपर्युक्तेषु नियमेषु सूक्ष्मतया विचारः कृतः अस्तिख

‘आगमनामख्यालिपातोपसर्गसमासतद्धितैयुक्तः।

संधिवचनविभक्त्युपग्रहनियुक्तो वाचिकाभिनयः॥

3. **आहार्य-अभिनयः** - आहार्य-अभिनयः अनुकार्यं राम-इत्यादीनां बाह्ययन्त्राणां सम्बन्धी अस्ति। नाट्यकाराः अपि वदन्ति यत् बाह्यवस्तूनि कृतं चरित्रादि अनुकरणं आहार्य-अभिनयम्-‘वर्णाद्यनुक्रियेहार्योबाह्यवस्तुनिमित्तकः’।

अग्निपुराणे बुद्धिप्रेरितः अभिनयः इति उच्यते। आहार्य-अभिनयः नेपथ्य-विधानं मन्यते। नेपथ्य-विधानं युक्तानां पात्राणां भिन्नाः अवस्थाः, स्वभावाः च भिन्नाः सन्ति, अतः भावः

टिप्पणी

अत्र अङ्गादिद्वारा अप्रयत्नेन व्यक्ताः भवन्ति। अत्र मुखस्य शृंगारस्य, वस्त्रस्य च विषये विशेषं ध्यानं दीयते। आहार्य अभिनयः पात्राणां स्थितिः, प्रकृतिः, वेषभूषाः, शरीरसंरचना, अलङ्कारिकवेषाः, अलंकारवेषाः, मञ्चे च सजीव-निर्जीवविषयाणां नाट्य-प्रयोगः अस्ति। अत्र वेषः स्थानकालस्य अपि च व्यक्तिः जीवनशैली, विनयः, वर्णः इत्यादीनां अभिव्यक्तिः भवति। स्थानविशेषानुसारं मुखस्य शृंगारः, वस्त्रम्, केशशैली इत्यादीनां कारणेन आहार्यव्यवहारस्य विविधता स्पष्टतया दृश्यते। नाट्यशास्त्रे चत्वारः प्रकाराः आहार्य-अभिनयः उल्लिखिताः सन्ति, ते-

- (i) पुस्तः अर्थात् प्रतिकृते प्रस्तुताः।
 - (ii) अलंकारः - माला- आभूषणं, वस्त्रं च अलंकारः सन्ति।
 - (iii) अंगरचना - रामसिता इत्यादिप्रतिरूपस्य शरीराङ्गानुसारं अनुकरणकर्तुः शरीराङ्गानां निर्माणं कर्तुं।
 - (iv) संजीवः - रंगमंचे जीवनां प्रवेशः।
4. सात्त्विक-अभिनयः - एकाग्र-मनस्य नामः सत्त्वम् भवति। यस्य प्रयोजनं सत्त्वं भवति तं सात्त्विकम् उच्यते- अवहितं मनः सत्त्वम्, तत् प्रयोजनं हेतुरस्येति सात्त्विकः।

यदि मनसः स्थिरता नास्ति तर्हि नटः स्वराभेदादिप्रदर्शनं कर्तुं न शक्नोति, अतः स्वराभेदादि अनुभावानाम् प्रदर्शनं सात्त्विकं अभिनयः एव। स्वराभेदादिभिः सह स्वरभेदैः सह कम्पः, स्तम्भः, जृम्भणं, दुर्बलता, विशालता, आकारहीनता, लारस्य वा फेनस्य वा पतनं, शरीरस्य शिथिलता इत्यादीनि अर्थः। स्वराभेदादिभिः प्रदर्शनं रसं तथा मध्यमाः जघन्यस्वभावाः च औचित्यस्य अनुकरणं करोति। सत्त्वं मनसा उत्पद्यमानं भावः सत्त्वं च मनसः एकाग्रत्वाद् उत्पद्यते इति उक्तम् अश्रुः, रोमञ्चादिः सत्त्वस्य स्वभावः, यः भिन्नचित्तेन अभिनयः कर्तुं न शक्यते यतोहि नाटके लोकस्वभावः अनुकरणं भवति यस्मिन् सत्त्वम् अपेक्षितम् नाटके यथार्थं स्वाभाविकं च स्थितिं निर्मातुं नटस्य सत्त्वस्य अनुसरणं कर्तव्यं भवति। अष्टौ सात्त्विकभावाः - स्तम्भः, स्वेदा, रोमञ्चः, स्वरभेदः, वेपथुः, वैवर्ण्यः, अश्रुः, प्रलयः च। सात्त्विकरीत्या चरितस्य पुरुषस्य अष्टगुणाः सन्ति- सौन्दर्यं, विलासः, माधुर्यं, गम्भीरता, स्थिरता, तेजः, ललितः औदार्यम् इति च। नायिकानां अलङ्कारत्वेन यत्नजः यत्नजः इति द्विविधा अलङ्काराः चर्चा कुर्वन्ति। यत्नजः अलङ्कारस्य द्विविधा अपि उल्लिखिता- शरीरजः स्वभाविकश्च। तत्र हावः भावः हेला इति त्रिविधशरीरभूषणानां शोभाकान्तिदीप्तिमाधुर्यप्रगल्भतौदार्याधैर्यादिसप्तप्रकारप्रकृताभरणानां च उल्लेखः अस्ति। अव्यक्तव्यञ्जकत्वात् सात्त्विका अभिनयः श्रेष्ठः इति मन्यते।

पाठगत प्रश्नाः 6.2

1. कति प्रकाराः अभिनयः?

नाट्यस्य प्रमुख-घटकानि

टिप्पणी

2. आचार्यभरतमुनिनुसारम् आंगिक-अभिनयः कति प्रकाराः?
3. नाट्यशास्त्रे आहार्य-अभिनयस्य कति प्रकाराः?
4. नाट्यदर्पणस्य लेखकः कः?

6.3 आधुनिकनाटकेषु नाटकीयपरिवर्तनानि

आधुनिककाले अभिनयरूपेण नूतनाः प्रक्रियापरिवर्तनानि स्पष्टतया न दृश्यन्ते। इदानीमपि पारम्परिकं अभिनयरूपं दृढरूपेण स्वस्थानं निर्वाहयति। आम्, अधुना वर्तमान अभिनयशैल्यां पाश्चात्यदेशैः सह सम्पर्कस्य किञ्चित् प्रभावः दृश्यते। पाश्चात्य-अभिनय-व्यवस्थायां जेशचर-मुद्रा-चरण-वेग-वाक्-इत्येतयोः विशेषं महत्त्वं प्रारब्धम् अस्ति। अत्र जेशचरस्य अर्थः - विभिन्नप्रकारेण मुखव्यञ्जनद्वारा भावानाम् प्रदर्शनम्, मुद्रासाधनम्- हस्तपाद, मुष्टि, अङ्गुली, शरीरस्य अङ्गादीनां गतिः, चरणवेगस्य अर्थः अभिनेतृणां गमनस्य वेगः च वाक् अर्थः च। वाक् वा वाचिकं अभिनयं वा। यदा वयं भारतीय-पाश्चात्य-अभिनय-व्यवस्थां निकटतया अवलोकयामः तदा वयं निष्कर्षं प्राप्नुमः यत् केषुचित् स्थानेषु आधुनिक-अभिनय-व्यवस्थायां उभयोः मिश्रणं दृश्यते, परन्तु अद्यत्वे अपि आधुनिक-भारतीय-अभिनय-व्यवस्थायां केवलं पारम्परिक-शास्त्रीय-व्यवस्था एव स्वीक्रियते। आधुनिक अभिनयव्यवस्थायां केचन दृश्यपरिवर्तनानि निम्नलिखितरूपेण दर्शयितुं शक्यन्ते-

1. चरणे वेगे च बलम्।
2. हाव-भाव-आसनयोः पाश्चात्य-प्रभावः।
3. केषुचित् स्थानेषु प्रदर्शनविधिषु कृत्रिमता दृश्यते।
4. केषुचित् स्थानेषु कृत्रिमभाषायाः प्रयोगः।
5. आधुनिक अभिनयः पात्राणां कर्मणाम् एव सीमितः अभवत्।
6. अधुना अभिनयः सर्वं जातम् यस्मिन् बाह्यरूपं कृत्रिमता च मुख्यतया दृश्यते।
7. युगपरिवर्तनस्य प्रभावः स्पष्टतया दृश्यते, यः स्वाभाविकः अस्ति।
8. शरीराङ्ग रंगनस्य नवीना-विधयः।
9. नववेषविन्यासः।

तथापि अद्यत्वे अपि पारम्परिकः प्राचीनः शास्त्रीयः अभिनयपद्धतिः कालानुगुणं केनचित् परिवर्तनेन सह स्वस्य दृढरूपं निर्वाहयति।

पाठगत प्रश्नाः 6.3

1. काव्यस्य मुख्यविशिष्टतत्त्वानां उल्लेखं कृत्वा दृश्यकाव्यस्य व्याख्यानं कुरुत।

अभिनयस्य परिचयः

2. अभिनयरूपे टिप्पणीं लिखत।
3. शरीराभिनयस्य संक्षिप्तं परिचयं प्रस्तुतं कुरुत।
4. वाचिक-अभिनयस्य स्वरूपं वर्णयतु।
5. अभिनयेन किं अवगच्छसि? लिखत।
6. सात्त्विक-अभिनयस्य स्वरूपं चर्चा कुरुत।
7. आधुनिकनाटके नाटकीयपरिवर्तनानां विषये संक्षेपेण टिप्पणीं लिखत।

भवता किं ज्ञातम्?

- नाट्यवेदस्य कृते चतुर्णां आवश्यकतत्त्वानां चर्चा कृता अस्ति- पाठः, गीतं, अभिनयः, रसः च।
- प्रायः सर्वेषां नाट्यकलाकानां अभिनयः चतुर्विधः भवति।
- अभिनयस्य चतुः प्रकारः आंगिकः वाचिकः आहार्यः सात्त्विकः च।
- आहार्य-अभिनयस्य च चतुर्विधः।

पाठान्त प्रश्नाः

1. अभिनयः किम्?
2. कति प्रकाराः अभिनयः?
3. आंगिक-अभिनय-विषये लघु टिप्पणी लिखत।
4. पारम्परिकनाटकानां सापेक्षतया आधुनिकनाटकेषु परिवर्तनं लिखत।

पाठगतप्रश्नस्य उत्तरम्

6.1

1. पाठ्यः, गीतम्, अभिनयः, रसः।	2. ऋग्वेदः
3. लोकस्य अनुसारम् (समाजः)	4. आचार्य विश्वनाथः

6.2

1. चतुः प्रकारः	2. त्रयः प्रकाराः
3. चतुः प्रकारः	4. रामचन्द्र-गुणचन्द्र

माड्यूल-2

नाट्यस्य प्रमुख-घटकानि

टिप्पणी

माड्यूल-3

रससूत्रविमर्शम्

प्रस्तुते माड्यूले रसस्य अवधारणा, रस-सूत्रस्य परिचयः तथा च विविधाः मताः सहानुभूति-अवधारणा च प्रस्तुताः सन्ति।

7. रसस्य अवधारणा रससूत्रविमर्शः च
8. सहृदयस्य अवधारणा